

МАДАНИЙ МЕРОС ВА ХАЛҚАРО ХУҚУҚИЙ ТИЗИМНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i01.038>

Гулнора Нигматджановна Аманходжаева
amanhodjayeva@mail.ru

Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти

Аннотация: Ушбу мақолада XIX аср охири XX аср бошларида ратификация қилинган ва тарихий маданий ёдгорликлар муҳофазасига жорий қилинган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар хронологик асосла таҳлил қилинган Шунингдек, ушбу меърий ҳужжатларнинг кўчар ва кучмас маданий бойликлар муҳофазасида тутган ўрни тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: маданий мерос, ёдгорликлар, Афина хартияси, Гаага конвенцияси, Рерих Пакти, муҳофаза, ратификация, халқаро меърий ҳуқуқий ҳужжатлар

GRADUAL DEVELOPMENT OF CULTURAL HERITAGE AND INTERNATIONAL LEGAL SYSTEM

Gulnara Nigmatdjanovna Amankhodjaeva
amankhodjayeva@mail.ru

National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Behzod

Abstract: This article chronologically analyzes international legal documents ratified in the late XIX-early XX century and included in historical and cultural monuments, and also examines the role of these normative documents in the correlation of movable and immovable cultural values.

Keywords: cultural heritage, monuments, Athens Charter, Hague Convention, Rerich Pact, governorate, ratification, international cultural documents

XX аср бошларига келиб, кўп давлатларда маданий меросни асраш масалалари миллий даражада ишлаб чиқилган эди. Аммо миллий ҳуқуқ нормалари халқаро даражада кўпинча ўзаро зид келиб қолаётган эди. Шу тариқа ёдгорликларни ва санъат асарларини асрашнинг халқаро тизимини яратишга зарурат кескин ортиб бораверди, бу ҳақида ёдгорликларни ҳимоя қилиш соҳасида ишлаётган мутахассисларнинг конференцияларида, конгрессларда, турли-туман йиғилишларда сўз борар эди.

1889 йилда Бутунжаҳон кўргазмаси доирасида Парижда архитектор Шарл Гарнье раислигида ўтказилган “Ёдгорликлар ва санъат асарларини муҳофаза қилиш бўйича биринчи халқаро конгресс” фақат маданий меросни асрашга бағишланган биринчи йиғилиш бўлиб тарихга кирди. У 1885 йилда тузилган ва Шарл Норманн бошчилик қиладиган “Париж ёдгорликларининг дўстлари” (*Amus des Monuments Parisiens*) ташкилотининг саъй-ҳаракатлари туфайли бўлиб ўтди.

Ташкилот аъзолари ва уларнинг тарафдорлари консервациялашга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш қоидаларини ҳимоя қилишар ва улар бу жиҳатдан XIX аср ўрталарида Виолле-де-Дюк томонидан эълон қилинган стилистик таъмирлаш қоидаларига таянувчи Франция тарихий ёдгорликлар комиссиясига нисбатан ғоявий муҳолифатда туришар эди. Конгрессда Европа, Осиё, Африка, Лотин Америкаси ва Шимолий Америка мамлакатлари вакиллари қатнашди. Иштирокчилар орасида Россия империясидан ҳайкалтарош Марк Антакольский, вице-адмирал И.Ф.Лихачев, графиня П.С.Уварова бор эди¹.

Маданий меросни кўриқлаш (муҳофаза қилиш) масаласини ўрганишда тарихий ва назарий-методологик йўналиш яққол кўзга ташланади. Биринчи йўналиш маданий меросни ўрганиш тарихини ўз ичига олса, иккинчиси эса, терминология соҳасидаги назарий ишланмаларни, ёдгорликларни баҳолашнинг илмий мезонларини, фанлараро билимларнинг тури сифатида қадимий нарсаларни кўриқлаш соҳасининг тавсифини қамраб олади.

Ҳозирги адабиётлар дунёда янги маданий мўъжиза (феномен) - маданий ва табиий мерос соҳасида таълим беришнинг пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Мероснинг кадрлилик тавсифи мезонлари: хронологик, сакрал, мемориал, эстетик, ноёблилик ва ижтимоий кадрлилик.

Хронологик мезон - бу объектнинг қурилиши ва ҳозирги замон ўртасидаги вақт оралиғининг узунлиги билан ўлчанадиган “объектнинг” ёши.

Сакрал мезон объектларнинг фақат диний мансублигини эмас, балки объектларнинг жамиятни англашдаги роли нуқтаи назаридан “муқаддаслигини” белгилайди: миллий мустақиллик, этник ноёблик, шахсни социумнинг қисми сифатида англаш, кўриқланадиган объектларнинг очилмаган жиҳатларини тадқиқ этади. Сакраллик принципи тарихий шахсларни баҳолашда ҳам қўлланилади (князлар, қироллар, императорлар, олимлар, донишмандлар, ёзувчилар ва ҳ.к.).

Мемориал мезон - бу объектнинг муайян шахс ёки тарихий воқеа билан боғлиқлигини аниқлашдир. Мемориал мезон ёдгорликни аниқлаштириш, унинг реликварлигини тушунтириш нуқтаи назаридан предметнинг ноёблигини

¹ Congres international pour la protection des oeuvres d'art det des monuments, tenu a Paris du 24au 29 juin 1889. Proces-verbuax sommaire. Paris: Imprimerie nationale, 889. P 32 .

аниқлаштиришни тақозо этади, бунда объектнинг алоҳида эъзозланадиган шахсга, ҳолатга, воқеага дахлдорлигини англашда юқори даражада эмоционал таъсир кўрсатадиган ўзига хосликларни ойдинлаштириш зарур бўлади.

Эстетик мезон - объектга баҳо, тавсиф бериладиган ёки объект таснифланадиган белгидир. Фанда эстетика муаммолари катта қизиқиш уйғотади ва у ҳали ечим топишдан анча узоқдадир. Ҳақиқий эстетик баҳолаш муайян тайёргарликни, қиёслаш учун маълумотлар тўпламини, илмий билимларни тақозо этади.

Маданий меросни асраш соҳасида халқаро ҳамкорлик шаклланишининг бошланиши Халқаро музейлар кенгаши (кейинги ўринларда ХМК деб аталади) фаолияти билан боғлиқдир. Унинг пайдо бўлиш тарихи Франциянинг 1922 йилдаги Миллатлар лигаси доирасида Интеллектуал ҳамкорлик бўйича халқаро комиссия тузиш ҳақидаги таклифига бориб тақалади. 1926 йилда Франциянинг молиявий кўмагида Парижда Халқаро интеллектуал ҳамкорлик институти тузилди, у амалда комиссиянинг ишчи органига ва Миллатлар лигасининг доимий котибиятига айланди. Комиссия ўз фаолиятини 1939 йилда тугаллади, Институт эса 1940 йилгача фаолият кўрсатди, кейин 1945 йилда қайта очилди ва ўз фаолиятига 1946 йилда нуқта қўйди ҳамда ўз ваколатларини янги тузилган ЮНЕСКОга топширди¹.

Конгрессда Ш.Норманн томонидан уруш вақтида маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисида халқаро конвенцияни имзолаш ва Ёдгорликларнинг қизил хоч ташкилотини тузиш ғояси биринчи марта илгари сурилди².

Орадан қирқ йил ўтгач, мусаввир, файласуф ва жамоат арбоби Николай Рерих Маданият қизил хоч ташкилотини тузиш ғоясини яна кун тартибига қўйди. Конгресс иштирокчилари маданий бойликларни ўғирлаш ва ноқонуний олиб кетиш; таъмирлаш доирасида ёдгорликнинг асл ҳолатини сақлаб қолиш; тарихий режалар ва чизмаларнинг халқаро архивларини барпо этиш; ёдгорликлар бузилганда кенг жамоатчиликка уларнинг чизмалари, муляжлари ёки фотосуратларини тақдим қилиш лозим масалаларига дахлдор ички қонунларни қайта кўриб чиқиш зарурати каби муҳим муаммоларни кўтариб чиқдилар.

1889 йилдаги конгресс XX асрда маданий меросни муҳофаза қилишни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб берди. Муҳокамалар доирасида кейинчалик маданий ва табиий меросни асрашнинг замонавий мафқурасига айланган қатор ғоялар, фикр-мулоҳазалар билдирилди. 1931 йилда Афина шаҳрида ўтказилган Архитекторлар ва тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш бўйича мутахассисларнинг биринчи конгресси ХМК фаолиятининг илк

¹ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments (1931) // International Charters for Conservation and Restoration / ICOMS. Munchen. 2004. Vol. I. P. 31-33 (Monuments and Sites).

² Renoliet J.-J. L'UNESCO outbliee. La Societe des Nations et la cooperation intellectuelle (1919-1946).Paris: Publications de la Sorbonne. 1999.P.352 .

муҳим қадамларидан бири бўлди. Конгресс якунида Тарихий ёдгорликларни таъмирлаш бўйича Афина ҳартияси қабул қилинди. Афина ҳартияси ўтган даврларнинг бадиий мероси мутлақ қадрият, бойлик эканлигини эътироф этди. У ёдгорликни таъмирлашдан кўра ўз ҳолича асраш ва консервациялашнинг устунлигини тасдиқлади, таъмирлаш сўнгги чора эканлигини таъкидлади.

Афинада белгиланган дастурнинг амалга оширилишини таъминлаш мақсадида 1933 йилда ХМК бўлинмаси сифатида тузилган тарихий ёдгорликлар бўйича халқаро комиссия Афина конгрессининг амалий натижаларидан бири бўлди. Комиссия таркибига нафис санъат ва тарихий ёдгорликлар бўйича миллий давлат органларидан вакиллар киритилди.

Қоҳирадаги конференция акти археология соҳасидаги халқаро ҳамкорликни бошлаб берди ва бу соҳадаги ички нормаларнинг шаклланишига жиддий таъсир кўрсатди. Унинг қоидалари 1956 йилда ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган археологик қазилмаларни халқаро тартибга солиш принципларини белгилаб берувчи Тавсияномаларда тўлдирилди ва кенгайтирилди. 1969 йилда қабул қилинган ва 1992 йилда қайта кўриб чиқилган Археологик меросни муҳофаза қилиш тўғрисида Европа конвенцияси бу соҳадаги навбатдаги қадам бўлди.

Маданий бойликларни ўғирлаш ва ноқонуний олиб кетишга қарши курашиш. Археологик қазилмаларни регламентация қилиш (тартибга солиш) муаммолари маданий бойликларни ўғирлаш ва ноқонуний олиб кетишга қарши курашиш масаласини кескин кун тартибига қўйди. 1930-йиллардаёқ бу масалани халқаро даражада ҳал қилишга биринчи уринишлар бўлган эди. Бу даврга келиб, бу масалага дахлдор ички нормалар кўп давлатларда назарда тутилган эди. Давлатлар олиб чиқиш тақиқланган ўта қимматли ашёлар рўйхатини тузиш; мамлакат ташқарисида сотилишини чеклаш мақсадида санъат асарларининг ички таснифини яратиш; ноқонуний олиб кетганлик учун жиноий жазо ва баланд миқдордаги жарималар белгилаш орқали ўз миллий бойликларини ҳимоя қилишга ҳаракат қилдилар. Бироз тафовутларига қарамаздан шунга ўхшаш чоралар Италия, Франция, Англия, Германия, Россия ва бошқа мамлакатларда қўлланди.

Иқтисодий ва молиявий таназзулни келтириб чиқарган Биринчи жаҳон уруши тугагандан сўнг санъат асарларини оммавий экспорт қилиш хавфи пайдо бўлди. Шу сабабли кўп мамлакатлар маданий бойликларни олиб чиқиш ҳақидаги қонунларни кескинлаштирдилар, бу билан нафақат коллекционерлар ва санъат маҳсулотлари дилерларининг, балки санъат асарлари эгаларининг ҳам норозилигини келтириб чиқардилар. Масалан, 1920 йилда Францияда Халқ маорифи ва нафис санъатлар вазирлигининг рухсатсиз миллий манфаатни ифодаловчи барча санъат асарлари ва тарихий ашёларни олиб чиқишни тақиқловчи кўпчиликка мақбул бўлмаган қонун қабул қилинди. Олиб чиқишга

рухсат берилган ашёлар ўз баҳоланган қийматининг 25%игача етувчи тўловга тортилди¹.

1923 йил 24 январдаги Австриянинг федерал қонуни тарихий, бадий ёки маданий бойлик ашёларини, жумладан, яшаб турган ва вафотига 20 йил бўлмаган муаллифларнинг асарларини олиб чиқишни тақиқлади. Аммо бу қонуннинг қабул қилиниши ўсиб бораётган мажбурий сотувлардан миллий бойликни ҳимоя қилиш учун етарли бўлмай қолди. Кескин молиявий таназзул вазиятида ҳукумат бойликларни сотишга ва олиб чиқишга кўп марта рухсат беришга мажбур бўлди².

Аммо бу масалалар миллий нормаларда батафсил ақс эттирилганига қарамасдан маданий бойликлар ўғирланган ёки ноқонуний олиб кетилган ҳолатларда 1930 йиллардаги ҳуқуқ даражаси уларнинг қайтарилишини кафолатлай олмасди. Халқаро ҳуқуқ ҳатто миллий коллекциялардаги асарларни ҳам самарали ҳимоя қила билмасди. Миллий қонунлардаги зиддиятларни амалда бартараф қилишнинг иложи йўқ эди; бу масалаларни фақат мазкур соҳадаги халқаро битимлар доирасида ҳал қилиш мумкинлиги аниқ бўлиб қолди.

Халқаро даражада маданий бойликлар учун қўшимча кафолатлар зарурлигини биринчилардан бўлиб капитан Д.Фиорили 1905 йилда Венецияда бўлиб ўтган Халқаро бадий конгрессда кўрсатиб ўтган эди. Шу вақтдан бошлаб бу ғоя жамоатчилик ўртасида ва илмий доираларда қўллаб-қувватлана ва ривожлана бошлади³. 1930 йилларда бу масала Халқаро музейлар қўмитасида кўриб чиқиш объектига айланди, у йўқотилган, ўғирланган ва ноқонуний олиб кетилган маданий бойликларни қайтариш тўғрисидаги халқаро конвенцияларнинг бир нечта лойиҳасини тайёрлади. 1933 йилда ишлаб чиқилган 12 моддадан иборат биринчи лойиҳа халқаро интеллектуал кооперация институти, Миллатлар лигаси Кенгаши ва Ассамблеяси, кўпгина мамлакатларнинг ҳукуматлари томонидан кенг қўллаб-қувватланди. Аммо АҚШ, Буюк Британия, Нидерландия лойиҳани қўллаб-қувватлашмади⁴. Натижада 1936 йилда 25 моддадан иборат лойиҳанинг янгидан тўлдирилган ва кенгайтирилган таҳрир варианты пайдо бўлди⁵.

Лойиҳага мувофиқ давлат ўз ҳудудидан ўғирлаш ёки сотиш орқали ноқонуний олиб чиқилган палеонтологик, археологик, тарихий ва маданий

¹Visscher Ch. De. Lf protection des patrimoines artistiques et historiques nationaux. Necessite d'une reglementation international // Mousseion. – Pris: Office international des musees, 1983. Vol. 43-44. P. 7-33.

²Visscher Ch. De. Lf protection des patrimoines artistiques et historiques nationaux. Necessite d'une reglementation international // Mousseion. – Pris: Office international des musees, 1983. Vol. 43-44. P. 7-33.

³Ўша жойда. P.31.

⁴Goy R. Le regime international de l'importation et du transfert de propriete des biens culturels. // Annuaire francfis de droit international. Paris, 1970. Vol. 16. P. 605-624.

⁵Projet de Convention internationale pour la protection des patrimoine historiques et artistiques nationaux (Nouvelle redaction 1936) // Mousseion. – Paris: Office international des musees, 1936. Vol. 33-34. P. 283-289.

бойликларни қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлди (1-модда). Лойихада мулкӣ ҳуқуқни чеклаш назарда тутилмаган эди, конвенция таъсир доирасига тушувчи кўп ашёлар кейинчалик унга чекловлар киритишга сабаб бўлди.

XIX асрдаёқ урушларга бағишланган халқаро даражадаги турли нормаларда тарихий ёдгорликларни асрашга қаратилган айрим тавсиялар билдирилган эди. 1874 йилда Россия ташаббуси билан чақирилган конференцияда қабул қилинган Уруш ҳуқуқи тўғрисидаги Брюссел декларациясида маданий бойликларга етказилган зарар учун жавобгарликка тортиш мумкинлиги халқаро-ҳуқуқӣ амалиётда биринчи марта назарда тутилди. Бу декларация ратификация қилинмаганига қарамасдан 1899 ва 1907 йиллардаги Гаага тинчлик конференцияларида қабул қилинган қуруқликдаги уруш қонунлари ва одатлари тўғрисидаги халқаро конвенцияни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнади¹.

1899 йилдаги Конвенциянинг 27-моддаси қоидалари “қамал ва бомбардировка пайтида имкон борича ибодатхоналарни, фан, санъат ва ҳомийлик мақсадларга хизмат қилувчи биноларни, тарихий ёдгорликларни, госпиталлар ва беморлар ва ярадорлар тўпланган жойларни, бундай бинолар ва жойлар бир вақтнинг ўзида ҳарбий мақсадларга хизмат қилмаса, вайрон қилмаслик” чораларини кўришни юклади². Шу мазмун билан ушбу модда 1907 йилдаги уруш қонунлари ва одатлари тўғрисидаги тўртинчи конвенцияга кирди. Бу нормаларнинг ёдгорликларга нисбатан татбиқ этиб бўлинмаслиги Биринчи жаҳон уруши вақтидаёқ аён бўлиб қолди, ўшанда айниқса Франция ва Бельгиядаги ёдгорликлар жиддий шикастланган ва вайрон бўлган эди. Жумладан, Лувенда жойлашган ўн бешинчи асрга мансуб готика усулидаги ибодатхона, Ғарбий Европадаги қадимий Лувен университетининг кутубхонаси вайронага айланди; Реймсдаги кафедрал собор жиддий шикастланди; Ипр ва Аррас ваҳшийларча бомбардимон қилинди.

Биринчи жаҳон уруши тугаши билан жамоатчилик томонидан бу йўналишда навбатдаги қадам кўйилди. Таклиф қилинган лойихалар уруш олиб боришнинг янги шарт-шароитларига юқори даражада мослашганлиги билан ажралиб турарди. Берн университетининг профессори Ф.Веттер ва Женева университети юридик факультетининг профессори Поль Морио 1915 йил 15 апрелда Женевада бўлиб ўтган жамоатчилик йиғилишида бу масалани ҳал қилишга қаратилган таклифларни билдирдилар. Улар уруш вақтида архитектура ёдгорликларини муҳофаза қилиш чораларини амалга оширишни назорат қилиш мақсадида “Олтин хоч” халқаро ташкилотини тузиш ғоясини илгари сурдилар. Уларнинг фикрича, бетараф давлатнинг бошлиғи ёки Гаага халқаро судининг

¹ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Междунар. отношения, 1979. 192 с.

² Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 20 (1900 г.). Часть 1. СПб., 1902. С. 419-429.

президенти урушувчи томонларгаи ёдгорликлардан стратегик мақсадларда фойдаланишни тақиқлаш мандатига эга бўлиши керак.

Ёдгорликларни ажратувчи белгилар билан белгилаш ҳам таклиф қилинди. Бу ғоялар 1915 йил 15 августиди энди Брюссель конференциясида янада ривожлантирилди. Унда Германия, Австро-Венрия ва Швейцария вакиллари Женевада таклиф қилинган ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва белгилаш дастурини таҳлил қилдилар. Уруш вақтида ёдгорликларни муҳофаза қилиш бўйича халқаро комиссия тузиш режаси конференциянинг якуни бўлди¹.

Голландия археология жамияти ва Гаага юристлар комиссиясининг лойиҳалари ўзининг аниқлиги ва барча жиҳатларнинг тўла ўйланганлиги билан ажралиб турарди. Голландия археология жамияти 1918 йилда махсус конвенция тузиш йўли билан уруш вақтида тарих ва санъат ёдгорликларини муҳофаза қилишни тартибга солишни амалга оширишга даъват қилувчи маърузани тайёрлади ва Голландия Ташқи ишлар вазирлигига тақдим этди, шундай конвенция лойиҳасини ҳам киритди. Лойиҳада маданий меросни муҳофаза қилишнинг самарадорлиги уларни тинчлик даврида ҳимоя қилиш чораларига бевосита боғлиқ қилиб қўйилди. Уруш вақтида айрим ёдгорликларни асраш унинг атроф-муҳитини асрашни амалга ошириш мумкинлиги ғояси илгари сурилди. Шундан келиб чиққан ҳолда Рим, Париж, Флоренция, Венеция каби катта миқдордаги маданий бойликлар тўпланган қатор шаҳарларни демилитаризациялашган шаҳарлар деб эълон қилиш таклиф этилди².

Англия, Франция, Голландия, Италия, Япония ва АҚШ вакилларида иборат Гаага юристлар комиссияси 1922-1923 йиллар мобайнида ҳаво урушини олиб бориш қоидаларини ишлаб чиқди, уларда алоҳида қийматга эга маданият ёдгорликларини махсус ҳимоя қилишни таъминлаш таклиф қилинди. Жумладан, ҳимоя қилинадиган биноларга оқ ва қора рангли икки учбурчакдан иборат маркировка қўйиш таклиф қилинди. Машхур ёдгорликлар атрофида 500 метрлик радиусдан ошмайдиган алоҳида қўриқлаш ҳудудларини ўрнатиш таклифи билдирилди. Ҳаво урушини олиб боришнинг Гаага қоидалари барибир қабул қилинмади³. Аммо 1930 йилларнинг иккинчи ярмида ХМК айнан ана шу лойиҳани уруш вақтида ёдгорликларни муҳофаза қилиш бўйича конвенция лойиҳасини ишлаб чиқишда асос сифатида қабул қилди.

1935 йилда Панамерика мамлакатлари томонидан имзоланган Рерих Пакти кўп сонли лойиҳалар ва таклифларнинг қонуний давоми бўлди, аммо у конвенцияга имзо қўйган кўпчилик давлатлар томонидан ратификация қилинмасдан қолди. Пакт ҳам тинчлик пайтида, ҳам уруш вақтида маданий

¹ Foundoukidis E. L'Office international des Musees et la protection monuments et des oeuvres d'art en temps de guerre // Mousseion. Paris: Office international des musees, 1936. Vol. 35-36. P. 187-200.

² Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Междунар. Отношения, 1979. С. 87

³ Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Междунар. Отношения, 1979. С.85.

меросни муҳофаза қилишни назарда тутарди. Ҳимоя остига олинадиган тарихий ёдгорликлар, илмий, бадий, маориф ва маданият муассасаларининг кенг талқини халқаро юристлар ва тадқиқотчилар таъкидлаганидек, ҳужжатнинг асосий камчилиги бўлди, бу ҳолат уларнинг дахлсизлиги қондасини қўллашга имкон бермади¹. Дахлсизлик қондасига самарали амал қилиш кафолат берувчи чораларни назорат қилишни ташкил этиш бўйича таклифларнинг йўқлиги Пактнинг иккинчи асосий камчилиги эди. Шунга қарамасдан Рерих Пакти ўз даврининг бошқа кўплаб таклифларидан фарқли ўлароқ ҳаётга татбиқ этилди, фақат ёдгорликларни кўриқлаш масаласига бағишланган халқаро конвенция прецедентига айланди, дунё миқёсида маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича қудратли жамоатчилик ҳаракатининг пайдо бўлишига олиб келди.

1964 йилга келиб ЮНЕСКО “Маданий бойликларнинг ноқонуний олиб ўтиш ва экспортини тақиқлашга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида”² ги Тавсиянома ишлаб чиқилди. Ўрта асрларга келиб Рим меъморчилигида объектлар кўчар ва кўчмас объектларга бўлинган. Фақатгина, 1970 йилларга келиб фақат кўчар маданий бойликларга қаратилган “Хусусий маданий мулкни олиб кириш ва олиб чиқишга доир таъқиқ ва огоҳлантириш принциплари” конвенцияси ишлаб чиқилди³.

Маданий мулкни олиб чиқишга доир ноқонуний ҳаракатлар билан боғлиқ муаммолар энг кўп Европа мамлакатларида, хусусан, Италияда кўриш мумкин. Бунга маданий қадриятларнинг 70% дан ортиғи ушбу мамлакатда жойлашганлиги сабаб бўлиши мумкин. Ҳар йили Италияда 19 мингга яқин ўғрилик содир этилади. Италия мафия ташкилотлари қора бозорда маданий меросни йўқ қилишга улкан ҳисса қўшган. Улар қадимги Италия давлати ресурсларининг йўқ қилинишига олиб келди. Натижада, Италияда, шунингдек, бошқа кўплаб мамлакатларда Буюк Британия, Германия, Ҳиндистон, Мексика ва бошқа қатор давлатларда маданий мулкни экспорт қилишни назорат қилувчи бир қатор қонунлар қабул қилинди ва ўз навбатида ноқонуний иш учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Бу мамлакатларда маданий мулкни экспорт қилиш амалга асосан муайян рухсатнома (лицензия оширилади) остида. Аммо, барча

¹ Foundoukidis E. L'Office international des Musees et la protection monuments et des oeuvres d'art en temps de guerre // Mouseion. Paris: Office international des musees, 1936. Vol. 35-36. P. 191.

Visscher Ch. De. Lf protection des patrimoines artistiques et historiques nationaux. Necessite d'une reglementation internationale // Mouseion. – Pris: Office international des musees, 1983. Vol. 43-44. P. 180-181.

Stavriki E. La Convention pour la protection des biens culturels en cas de conflit arme: une convention du droit international humanitaire. Athenes: Editions Ant. N. Sakkoulas, 1996. P. 26.

Shelters from the storm: developments in international humanitarian law / Edited by W. Maley. Canberra: Australian Defense Studies Centre, 1995. P. 240.

² Международная Конвенция "О мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза, и передачи права собственности на культурные ценности". <https://ru.unesco.org/news/borba-s-nezakonnym-oborotom-kulturnyh-cennostey-soveshchanie-gosudarstv-uchastnikov-konvencii>.

³ Международная Конвенция "О мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза, и передачи права собственности на культурные ценности".

давлатларда лицензиялар олиш учун қонун-қоидалар фарқ қилади. Масалан, Мексика археологик объектлардан топилган ашёларга рухсатнома чиқармайди Индонезияда эса учун экспорт лицензияси фақат махсус рўйхатдан ўтган ёдгорликлар учун берилади. Буюк Британияда қуйидаги қоидалар қўлланилади: мамлакат ҳудудидан қўлэмалар, ҳужжатлар 70 йилдан кўпроқ вақт олдин олинган архивлар, фотосуратлар учун рухсат берилади. Лицензия эса ҳар қандай аҳамиятга эга маданий бойликларга берилади, тарихийлиги камида 100 йил (бадий асарларни ҳисобга олган ҳолда). Агар уларнинг нархи 4 минг фунтдан кам бўлса. Ушбу қоидадан мавжуд истиснолар маданий бойликларни илмий тадқиқотлар, алмашинув ва кўрғазмалар учун мақсадларда экспорт қилишга йўл қўйилади.

Германияда 1955 йил 6 августдаги федерал қонун "Немис маданий бойликларини ноқонуний экспортдан ҳимоя қилиш"ни назарда тутади. Маданий ёдгорликларни экспорт қилиш учун маълум бир рухсатноманинг мавжудлиги чегарани кесиб ўтишда зарурдир. Бундай рухсат Маданият вазирлиги томонидан берилади, ёки илмий интеллектуал маданий бойликларга Германия Олий ва ўрта таълим вазирлиги беради.

Польшада ёдгорликни чет элга рухсатсиз экспорт қилиш ёки белгиланган муддат ичида уни қайтариб бермаса, қамоқ жазоси билан жазоланади. Бунинг учун ёдгорликларни сотишда ёки воситачилик қилиш эса уларни чет элга экспорт қилиш ҳам қамоқ ва жарима билан жазоланади. 1975 йилда Маданий бойликларнинг контрабандаси Марказий кураш бюроси ташкил этилди. У аниқ вазифалар сони: маданий бойликлар устидан назоратни кучайтириш, маданий бойликларнинг хавфсизлигини таъминлаш, ўғирликни минималлаштириш, маданий қадриятлар, шунингдек ўғирланган нарсаларни яширишга қарши кураш белгиланган эди. Бу ташкилот асосида ИНТЕРПОЛ ташкилоти ҳам тузилди. Турли давлатларнинг барча бадий экспертизага доир уюшган тузилмаларида кенг тарқалган, аммо маданий бойликлар асосан фаол экспорт қилинадиган мамлакатларда ўзаро фарқлар мавжуд.

Мамлакатларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: Биринчи гуруҳ Иордания, Греция, Италия, Америка, Африка ва Осиё каби давлатларни ўз ичига олади.

Масалан, баъзи бир маданий бойликлар сирасига кирадиган товарларни экспорт қилишни тақиқлаш Бразилия, Мексика, Аргентина каби мамлакатларда бир хил қонуний асосга эга эканлиги кузатилади. Жуда муҳим

Италиянинг божхона қонунчилиги ўртасидаги фарқ шуки давлат маданий бойликларни қайта олиб кириши мумкин, лекин кўп бўлмаган муддатга беш йилдан ортиқ. Аммо қонундаги ушбу бўшлиқ фирибгарлар томонидан фаол фойдаланилмоқда. Ушбу схема қуйидагича ишлайди: маданий қиймат экспорт

қилинади ва муддат тугагандан сўнг, асл маданий бойлик сохта нусха асосида мамлакатга қайтариб олиб келинади.

Иккинчи гуруҳга қуйидагилар киради: Япония ва Шимолий Америка.

Энг фаол импорт қилинган маданий бойликлар АҚШ худудига тўғри келади. Бу ривожланган илмий фаолият билан боғлиқ. Ҳар куни илмий ҳужжатларга доир қадриятлар улар ушбу давлат чегарасини кесиб ўтадилар. Соҳада божхона регуляцияси маданий бойликларнинг ноқонуний бойликларни қатъий режимга олиш асосида амалга оширилади. Бу соҳага оид ўн тўққизта қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинган. Маданий қадриятларни энг фаол импорт қиладиган давлат Япониядир. 1950 йилда, тўғрисидаги қонун маданий бойликларни муҳофаза қилиш тўғрисида белгиланган. Ушбу Қонунда фақат тўғридан-тўғри миллий билан боғлиқ бўлган объектлар божхона назоратида муҳим роль ўйнайди.

ИНТЕРПОЛ ташкилоти 1947 йилдан бошлаб бу масалалар устида иш олиб бормоқда. Ушбу ташкилот билан боғланиш Interpol ички ишлар вазирликлари доирасида яратилади. Бугунги кунда Interpol Миллий Марказий Бюролари фаолият олиб бормоқда.

Бугунги кунда Interpol Бош котибияти маълумотлар базасини ишлаб чиқди. Бунда санъат асарлари: Автоматик қидириш (Automatic Search Faciliti), тизими ишга тушрилди. 2016 йил бошида ноёб 58.0000 дан ортиқ маданий бойликларнинг матнли ва расми тавсифлари киритилган. Ушбу рўйхат уларнинг ҳаракатланиш оқимини кузатишга имкон беради ва бир вақтнинг ўзида барча бўлимларга маълумот етказилади. Шу мақсадда кейинчалик EASYFORM деб номланган дастур ёзилган. Ушбу дастур банки ҳар уч ойда янгиланиб туради. Ушбу банк ўғирланган маданий маълумотлар ҳақида маълумот беради. Айни пайтда янги дастур "Объект Идентификацияси" яратилди. Ушбу дастур қуйидаги ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган: Европа Кенгаши, ЮНЕСКО, ЕХХТ, Европа Иттифоқи, Халқаро Музейлар кенгаши (ИКОМ) ва Interpol.

Ушбу дастур халқаро акт ҳисобланади, маданий қадриятларни соддалаштириш ва тизимлаштиришга қаратилган ўғирланган нарсаларни аниқлаш учун яратилган.

Божхона соҳасидаги ҳамкорликнинг халқаро-ҳуқуқий асослари

1-гуруҳ	2-гуруҳ	3-гуруҳ	4-гуруҳ
Ўзаро келишув бўйича кўп томонлама халқаро ҳуқуқий шартномалар Асосида маъмурий ёрдам ҳуқуқни муҳофаза қилиш божхона хизматлари. ----- 1977 йилдан 9 июнда Халқаро конвенция	Икки томонлама халқаро ҳуқуқий бўйича келишувлар ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бўйича божхона ишлари.	Кўп томонлама ва икки томонлама халқаро шартномаларда юридик ёрдам фуқаролик, оилавий ва жинойий ишлар борасида қисман ишлатилади.	Божхона ҳуқуқбузарлигига оид кўп томонлама халқаро шартномаларда зиддиятли вазиятлар борасида норматив дастур қонун чиқарувчи жиноятчилик ҳақида

“Ўзаро маъмурий божхона ҳуқуқбузарликлари олдини олишда ёрдам бериш, тергов”		Амалга ошириш жараёни ҳуқуқий, қидирув ва улар бўйича бошқа ҳаракатлар ичидаги ишлар фуқаролик, маъмурий ва жиноий юрисдикция асосида олиб борилади.	бошқарувда аниқ жавобгар шахс учун умумий жазо шаклини белгилаган.

Маданий бойликларни олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 23 март “Ўзбекистон Республикасида маданий бойликларни олиб чиқилиши ва олиб кирилиши масалаларини тартибга солиш тўғрисида”ги 131-сон Қарори ижросини таъминлаш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги томонидан тасдиқланган “Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилишини расмийлаштириш бўйича Йўриқнома”ни амалиётга тадбиқ этилиши. Бу таркибий муносабатлар ташкилотга ҳамма учун кириш имкониятини берди ва бу орқали маданий бойликлар билан боғлиқ халқаро маълумотлар базаси ташкил этилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Congres international pour la protection des oeuvres d’art det des monuments, tenu a Paris du 24au 29 juin 1889. Proces-verbuax sommaire. Paris: Imprimerie nationale, 889. P 32 .
2. The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments (1931) // International Charters for Conservation and Restoration / ICOMS. Munchen. 2004. Vol. I. P. 31-33 (Monuments and Sites).
3. Renoliet J.-J. L’UNESCO outbliee. La Societe des Nations et la cooperation intellectuelle (1919-1946).Paris: Publications de la Sorbonne. 1999.P.352 .
4. Visscher Ch. De. Lf protection des patrimoines artistiques et historiques nationaux. Necessite d’une reglamentation international // Mouseion. - Pris: Office international des musees, 1983. Vol. 43-44. P. 7-33.
5. Visscher Ch. De. Lf protection des patrimoines artistiques et historiques nationaux. Necessite d’une reglamentation international // Mouseion. - Pris: Office international des musees, 1983. Vol. 43-44. P. 7-33.
6. Goy R. Le regime international de l’importation et du transfert de propriete des biens culturels. // Annuaire francfis de droit international. Paris, 1970.Vol. 16. P. 605-624.
7. Projet de Convention internationale pour la protection des patrimoine historiques et artistiques nationaux (Nouvelle redaction 1936) // Mouseion . - Paris: Office international des musees, 1936. Vol. 33-34. P. 283-289.

8. Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М.: Междунар. отношения, 1979. 192 с.

9. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 20 (1900 г.). Часть 1. СПб., 1902. С. 419-429.

10. Foundoukidis E. L'Office international des Musees et la protection monuments et des oeuvres d'art en temps de guerre // Mousion. Paris: Office international des musees, 1936. Vol. 35-36. P. 187-200.

11. Международная Конвенция "О мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза, и передачи права собственности на культурные ценности". <https://ru.unesco.org/news/borba-s-nezakonnym-oborotom-kulturnyh-cennostey-soveshchanie-gosudarstv-uchastnikov-konvencii>.